

Василь Рижих

професор кафедри державного менеджменту НАДУ при Президентіві України,
д.держ.упр., Заслужений діяч науки і техніки Україн

Наталя Морозова

начальник відділу комплексних публікацій
Державної служби статистики України к.держ.упр.

НАПРУЖЕНІСТЬ НА РИНКУ ПРАЦІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

У статті досліджено тенденції у формуванні соціальної напруженості у сфері зайнятості та визначено головні ознаки впливу глобалізації на національний ринок праці. Обґрунтовано пропозиції щодо подолання соціальної напруженості на ринку праці України та деструктивного впливу глобалізаційних процесів на структуру та характер зайнятості заходами державної політики.

Ключові слова: зайнятість, ринок праці, попит на робочу силу, конвенції МОП, глобалізаційні процеси, державне регулювання, комплексна програма зайнятості.

Vasiliy Ryzhykh

Professor of Public Management Chair, NAPA under the President of Ukraine,
PhD in Public Administration, honored Worker of Science and Technology of Ukraine

Natalia Morozova

chief of Comprehensive Publications Department, State Statistics Service of Ukraine,
PhD in Public Administration

TENSION AT THE LABOUR MARKET IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION: THE SOCIAL CONSEQUENCES AND POSSIBLE SOLUTIONS

Formulation of the problem. The globalization of the economy is not only benefits, but also a high probability of losses, increased risks. Globalization implies that countries are not just interdependent international system through the development of integrated production, growth in world trade flows and foreign investment, intensifying technological innovation movement, etc., but also vulnerable negative impact on economic relations. The effect of globalization on the labor market exemplifies the example of our country where reality is leaching from the national labor market jobs with high and secondary «educational capacity», worsening employment prospects in areas that can and should be a priority, the increase in lack of demand accumulated human capital, worsening prospects for employment in high-tech industries, create jobs, worsening the professional qualification structure of employment. Contemporary increased social tension in employment has objective prerequisites as negative trends in the economic sphere, the influence caused by numerous factors and internal character preserved.

The purpose of the article. The article is a comprehensive study of the territorial dimension of social tension in the functioning of the national labor market; identify strengths and weaknesses of the functioning socio-economic system, enabling and threatening tendencies of development in the globalization process; stated key objectives of government policy to reform the labor market for a new quality of economic and social development.

The paper main body. One of the obstacles to the formation of competitive relations in conditions of globalization and the development of national socio-economic development model is a high level of shadow economy, which makes it impossible to accelerate economic reforms, increase social standards of living. High level of shadowing the national economy is shown by spreading economic crime, corruption in government, illegal economic activity and the result of lower legal and tax culture and the weakness of social and economic institutions. National Security Strategy of Ukraine significant level to threaten vital national interests. Ukraine belongs to a group - of «primary» factor-driven stage of development, which are sources of competitive presence and extensive use of cheap factors of production (labor and natural resources). For this group of countries is typical, due to the aforementioned primary competitive advantages enterprises specializing mainly in the production of consumer goods and low degree of processing and compete mainly on price. The ability to innovate at this stage little effect on economic dynamics. Among the current issues of socio-economic relations is an important legitimizing the labor market and therefore wages system. Background legalization of employment and wages is due to its scale and adverse social consequences. Shadow employment in Ukraine (the use of employees without a contract and shadow wages) recent years is spreading rapidly, covering a large number of jobs in enterprises and organizations of formal and informal economy. Main features, the isolation of which serves as the key to understanding the essence of globalization are: the interdependence of national economies and their interpenetration; internationalization of the world economy under the influence of deepening international division of labor; weakening capacity of nation states on the formation of an independent economic policy; expansion of exchanges and their intensification; establishment of a unified system of relations and the new configuration of the world economy; gravity of the world economy to the common standards, values, principles of operation under the influence of the exchange of goods, labor, capital, cultural values. In discussions of economists of different schools about the economic globalization and its consequences often draws attention to the discrepancy between economic activity and its

social consequences. Many economists consider fair globalization and its consequences as a kind of return to an economic system that once capitalism in its history was introduced in every single one country.

Conclusions of the research. Thus, in our opinion, to get social achievements in the labor market in terms of systemic uncertainty globalization challenges and risks need to ask ourselves the following objectives: improve forecasting employment and trends in the labor market, improve statistics and mechanism of mutual exchange of information between States to timely adoption of measures; accelerate under the general labor market created by the removal of discrimination of migrant workers, improve their conditions of work and life; deal with structural and regional unemployment; raise professional labor mobility, to develop a common policy in this area; involve the economic life of workers with low qualifications, with limited ability or willingness to increase this level.

Key words: employment, labor market, the demand for labor, ILO Convention, globalization, government regulation, integrated employment program.

Василий Рыжих

профессор кафедри державного менеджмента НАДУ при Президенті України,
д.гос.упр., Заслужений діяч науки і техніки України

Наталія Морозова

начальник отдела комплексных публикаций
Государственной службы статистики Украины, к.гос.упр.

НАПРЯЖЕННОСТЬ НА РЫНКЕ ТРУДА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

В статье исследованы тенденции формирования социальной напряженности в сфере занятости и определены главные признаки влияния глобализации на национальный рынок труда. Обоснованы предложения по преодолению социальной напряженности на рынке труда Украины и деструктивного влияния глобализационных процессов на структуру и характер занятости мерами государственной политики.

Ключевые слова: занятость, рынок труда, спрос на рабочую силу, конвенции МОТ, глобализационные процессы, государственное регулирование, комплексная программа занятости.

Постановка проблеми

Глобалізація економіки – це не тільки вигоди, але й висока ймовірність утрат, зростання ризиків. Глобалізація передбачає, що країни стають не просто взаємозалежними через формування системи міжнародного інтегрованого виробництва, зростання обсягів світової торгівлі та потоків іноземних інвестицій, інтенсифікацію руху технологічних нововведень тощо, а й вразливішими щодо негативного впливу світогосподарських зв'язків.

Дію процесів глобалізації на стан ринку праці унаочнює приклад нашої країни, де реальністю є вимивання з національного ринку праці робочих місць із високою та середньою «освітньою місткістю», погіршення перспектив зайнятості в галузях, які можуть і повинні стати пріоритетними, зростання незатребуваності нагромадженого людського капіталу, погіршення перспектив зайнятості у високотехнологічних галузях, створення робочих місць, що погіршують професійно-кваліфікаційну структуру зайнятості. Сучасне посилення соціальної напруженості в сфері зайнятості має об'єктивні передумови, оскільки негативні тенденції в економічній сфері, спричинені дією численних факторів зовнішнього та внутрішнього характеру, зберігаються.

На основі аналізу праць відомих учених Д. Богині, В. Бакуменка, В. Бодрова, В. Васильченко, О. Волкової, В. Герасимчука, О. Герасименка, О. Грішнкової, Н. І. Гражевської, А. Колота, В. Петюха, В. Скуратівського, Н. Нижник, В. Рижих, В. Лугового, що стосується теми дослідження визначено, що проблемою соціальної напруженості в системі функціонування регіонального ринку праці в умовах системної

невизначеності глобалізаційних викликів та ризиків приділялася недостатня увага.

В сучасній науковій літературі сформовано різноманітні підходи до дослідження проблематики трансформації економічних систем. Зазначені проблеми перебувають у центрі уваги економістів зі світовими іменами: М. Бруно, Р. Дорнбуша, Я. Корнаї, О. Норгарда, М. Олсона, Дж. Сакса, Дж. Стігліца, С. Фішера та ін. Проте є ще чимало резервів для подальших наукових досліджень у цій царині.

Метою статті є комплексне дослідження соціальної напруженості в системі функціонування національного ринку праці; визначення сильних й слабких сторін функціонування національної соціально-економічної системи, сприятливі й загрозливі тенденції їх розвитку в умовах глобалізаційних процесів; сформульовані ключові завдання державної політики щодо реформування ринку праці для забезпечення нової якості економічного, соціального розвитку.

Розвиток ринкових відносин в Україні в умовах поглиблення глобалізаційних процесів супроводжується суттєвими змінами у сфері зайнятості, призводить до виникнення нових особливостей функціонування системи ринку праці. Порівняно з більшістю держав Центральної та Східної Європи Україна не використовує повною мірою новітніх факторів економічного зростання і дотепер посідає 90-те місце в рейтингу технологічної готовності. У країні до цього часу не створено умов для належного фінансування розвитку науки і освіти, стимулювання інвестицій у технологічні інновації. Нині вартість наукомістких технологій, комп'ютерного програмного забезпечення, лі-

Мета

Виклад основного матеріалу

Аналіз останніх досліджень і публікацій

цензій, патентів в національному багатстві України становить лише 0,1%. Відтак серед найбільших компаній країни чільні місця посідають, як і раніше, представники традиційних галузей, конкурентоспроможність яких базується переважно на деяких національних порівняльних перевагах і дешевизні робочої сили.

Так, Україна бере участь у обстеженнях міжнародної конкурентоспроможності, що проводяться в рамках Світового економічного форуму, з 1997 р. (за період 2005–2007 рр. індекс глобальної конкурентоспроможності підвищився з 3,3 до 3,98). За умов глобалізації це означає, що національна економіка значно більше втрачає, ніж виграє в сучасних світогосподарських відносинах, гостро відчуваючи на собі дію несприятливих інтеграційних чинників: відпливу робочої сили за кордон, «втєчі» капіталу, хронічного дефіциту торговельного балансу й майже катастрофічного погіршення умов формування платіжного балансу та державного бюджету країни.

Однією із перешкод формування конкурентних відносин за умов глобалізації та побудови національної соціально-економічної моделі розвитку являється високий рівень тінізації економіки, що унеможлиблює прискорення економічних реформ, зростання соціальних стандартів життя населення. Високий рівень тінізації національної економіки відображається через поширення економічної злочинності, корупції в органах державної влади, нелегальної економічної діяльності та наслідком низької правової й податкової культури та слабкості соціально-економічних інститутів. Стратегією національної безпеки України значний рівень розглядається як загроза життєво важливим національним інтересам. Слід зазначити, з огляду теорії конкурентних переваг М. Портера, (рівень конкурентоспроможності країни залежать від того, блага якого роду вона здатна відтворювати, ресурси якого роду для неї при цьому доступні та які види зовнішньоекономічних операцій вона при цьому виконує) [1, с. 340]. Україна відноситься до групи – країн «початкової», факторної керованої стадії розвитку, джерелами конкурентоспроможності яких є наявність та екстенсивне використання дешевих факторів виробництва (робочої сили і природних ресурсів). Для цієї групи країн характерно, завдяки вищезазначеним первинним конкурентним перевагам підприємства спеціалізуються здебільшого на виробництві предметів широкого вжитку та продукції низького ступеня переробки й конкурують в основному за ціни. Спроможність до інновацій на цій стадії майже не впливає на економічну динаміку. ВВП на одну особу в цій групі країн не перевищує 2 тис. дол. США.

Слід зазначити, що серед складових індексу глобальної конкурентоспроможності України найгіршим є значення субіндексу, що характеризує інституційний розвиток (104–та позиція) [2]. Такий стан зумовлений відсутністю ефективною судовою системою та верховенством закону, незахищеністю прав власності, ненадійністю органів правопорядку тощо.

Також проблемним для України є ефективність податкового навантаження. У щорічній доповіді «Ведення бізнесу», зазначається, що найвагоміші реформи у сфері регулювання підприємницької діяльності проводилися у країнах Східної Європи та колишнього СРСР. Водночас Україна зайняла 139–ту позицію се-

ред 178 держав, проранжованих за показником створення сприятливих умов для ведення бізнесу. Такий показник – один із найгірших у регіоні. Також, в Україні є індикатори, пов'язані з реформуванням податкової системи: у цій категорії наша країна посіла останнє, 174-те, місце.

Серед сучасних питань соціально-економічних відносин важливою являється детінізація ринку праці, а отже система заробітної плати. Актуальність проблеми легалізації зайнятості та заробітної плати зумовлена її масштабами та негативними соціальними наслідками. Тіньова зайнятість в Україні (використання праці найманих працівників без укладання трудової угоди й тіньова заробітна плата) останні роки стрімко поширюється, охоплюючи значну кількість робочих місць на підприємствах та організаціях формального та неформального сектору економіки.

На думку науковця О. В. Волкової головними ознаками, виокремлення яких слугує ключем до розуміння сутності глобалізації, є: взаємозалежність національних економік та їх взаємопроникнення; інтернаціоналізація світової економіки під впливом поглиблення міжнародного поділу праці; послаблення можливостей національних держав щодо формування незалежної економічної політики; розширення масштабів обміну та їх інтенсифікація; формування метапростору в умовах утворення й функціонування транснаціональних фінансових телекомунікаційних та інших мереж; становлення єдиної системи зв'язків і нової конфігурації світової економіки; тяжіння світової економіки до єдиних стандартів, цінностей, принципів функціонування під впливом обміну товарами, робочою силою, капіталом, культурними цінностями [3, с. 352].

Слід зазначити, що під впливом глобалізаційних процесів на національний ринок праці змінюється структура зайнятості. Так, внаслідок глобалізації та технологічної революції в соціально-економічній сфері різних країн відбуваються фундаментальні зрушення, їх проявом є зниження частки виробничого сектора і зростання сектора послуг, деконцентрація промислового виробництва, зрушення його в галузевій структурі тощо. Зазначені зрушення приводять до змін у структурі й характері зайнятості, значно впливають на стан ринку праці, формують нові тенденції його розвитку. Для України характерно збільшення питомої ваги обробної промисловості та незначна питома вага індустрії послуг.

Глобалізація і технологічна революція породжують механізми як створення так і ліквідації робочих місць. За оцінкою більшості економістів, що досліджують цю проблему, у довготривалому плані ефект створення робочих місць переважає ефект їх ліквідації, але «компенсація» не відбувається автоматично та нові робочі місця не відповідають колишнім за складністю виконаних робіт, структурою, видами робіт, географічним розташуванням тощо. Дисбаланс між структурою робочої сили та робочих місць стає дедалі очевиднішим на сучасному вітчизняному ринку праці.

Крім того, за оцінками західних експертів, а також вітчизняних економістів, в умовах глобалізації та технічної революції дедалі актуальнішою стає проблема скорочення попиту на некваліфіковану робочу силу. Становлення інформаційної економічної системи призвело і продовжує призводити до «відторгнення»

значної частки робочої сили, що є кваліфікованою чи отримала кваліфікацію, на яку немає попиту, і нездатної до перенавчання. Так, за даними обстеження домогосподарств, рівень безробіття серед найменш кваліфікованих є набагато вищий, ніж серед освіченіших.

Під впливом лібералізації зовнішньої торгівлі, розширення меж відкритості національних товарних та фінансових ринків, і зростання конкуренції між товаровиробниками відбуваються суттєві зміни в структурі та масштабах зайнятості. Дедалі більше розширюються можливості перенесення виробництва і відповідно, робочих місць, до інших країн, і передусім до країн з дешевою робочою силою. Разом зі створенням робочих місць, експортуються до країн, які розвиваються, нове обладнання, передові технології, що сприяє підвищенню якості місцевої робочої сили. Водночас серед управлінських та інженерних кадрів частка місцевого населення, як правило, незначна. У цьому сегменті країн також не отримують розвитку науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, які зосереджені в країнах, де розташовані штаб-квартири ТНК [4, с. 111]. Крім того, існує небезпека скидання зарубіжними інвесторами в країну застарілих і екологічно небезпечного виробництва і відповідних робочих місць.

Складовою процесів глобалізації є зростання мобільності робочої сили, інтенсифікація міграційних процесів, наслідки яких є суперечливими. Так, наприклад, для країн що не проводять зваженої міграційної політики, серйозним випробуванням для національного ринку праці стає зростання конкуренції з боку країн з низьким рівнем заробітної плати, скорочення кількості робочих місць, на яких працює корінне населення, та зниження середнього рівня оплати праці, особливо некваліфікованої і низько кваліфікованої робочої сили [4, с. 106]. Трудова міграція в цивілізованих формах – явище економічне вигідне, тому що на національному ринку завжди існують робочі місця, непривабливі для місцевого населення. Наприклад, Україна могла б використовувати іноземну працю для підйому зруйнованого агропромислового комплексу, завершення довгобудів, інших трудомістких напрямів використання праці. Разом із тим, залучення іноземної робочої сили викликає тиск на заробітну плату, породжує безробіття серед місцевого населення. В результаті зростає попит на соціальні гарантії при одночасному скороченні податкової бази. Так, для підтримки стабільності національної економіки відповідно до світових квот число мігрантів не повинно перевищувати 0,1% від чисельності населення країни. Тоді як в Україні кількість нелегальних мігрантів наблизилось до 1 млн. чол. [5, с. 10-11] за кордоном працює значно менше українців, ніж це потенційно можливо. Підвищення експорту праці, за висновками спеціалістів, дозволить отримати в п'ять-шість разів вищу економічну ефективність, ніж від інших видів експорту [6, с. 485]

В таких умовах необхідною є розробка такої політики регулювання міграції як по експорту, так і по імпорту праці, що забезпечує захист національних інтересів України. Корисним буде використання міжнародного досвіду регулювання трудової міграції, цілями якого в країнах, з урахуванням політики МОП, є: реалізація права громадян на свободу переміщення; сприяння скороченню безробіття і полегшенню ситуації на національних ринках праці, у тому числі на придбання пра-

цюючими за кордоном освіти, професій і кваліфікації, що відповідають поточним і перспективним інтересам держав; запобігання відпливу висококваліфікованих кадрів за кордон; забезпечення поворотного характеру міграції; захист прав і інтересам працюючих мігрантів у країнах перебування; надходження в країну валютних коштів від працюючих мігрантів і сприяння тим самим поліпшенню її фінансового становища [5, с. 11]. Слід використовувати досвід Канади щодо розробки практики міграційної селекції мігрантів за національними та етнічними ознаками, рівнем освіти, професійної підготовки, знанню мови, рівнем доходів та ін., інших розвинутих країн (США, ФРН) щодо збільшення квот на в'їзд висококваліфікованих категорій працівників [5, с. 8–12].

Для національного ринку праці під впливом глобалізаційних процесів серйозною проблемою стає вплив висококваліфікованої робочої сили. Глобалізація і технічний процес сприяють підвищенню попиту на висококваліфіковану робочу силу з боку транснаціональних компаній. За підрахунками західних учених, еміграція висококваліфікованого фахівця рівнозначна вкладенню в економіку вибраної ним країни мільйона доларів [5, с. 106]. Надзвичайно гострою є проблема інтелектуальної міграції для України. За різними оцінками, Україна в 90-ті роки ХХ століття втратила від 15% до 20 % свого інтелектуального потенціалу і результати еміграції найпідготовленішої робочої сили [5, с. 106].

У дискусіях економістів різних економічних шкіл із приводу глобалізації та її наслідків досить часто звертається увага на невідповідність між економічною діяльністю і її соціальними наслідками. Чимало економістів справедливо розглядає глобалізацію та її наслідки як своєрідне повернення до економічної системи, яку капіталізм один раз у своїй історії вже запроваджував у кожній окремій взятій країні. Втрачаючи людський капітал подібної високої якості, держава несе величезні збитки, втрачаючи перспективи швидкого розвитку. Тобто інтелектуальний потенціал починає працювати на інші держави [7, с. 163].

Крім того, в умовах трансформації світових соціально-економічних систем транснаціональні компанії (далі – ТНК) контролюють близько 40% світових засобів виробництва й 75% світової торгівлі товарами та послугами. Так, штаб-квартири найбільших ТНК знаходяться в США, що обумовлює значний вплив англо-американської законодавчої системи на формування трудового законодавства багатьох країн світу. Проблемою є те, що США досі ще ратифікували і не визнають більшості міжнародних стандартів праці, розроблених МОП, і американська модель ринку праці є далеко не ідеальною. Існує загроза дерегулювання ринку праці, децентралізації переговорів та укладання угод, що сповідується багатьма американськими фахівцями і їхніми однодумцями в Західній Європі [3, с. 356].

Аналізуючи діяльність транснаціональних корпорацій на території приймаючих країн, можна виділити два типи поведінки: 1) «стратегічний інвестор» – вкладання значних коштів у створення нових виробничих потужностей, створення в країнах філіалів наукових парків, центрів, технополісів, у рамках яких відбувається становлення малих і середніх підприємств, створюються додаткові робочі місця на довгостроковий

період; 2) «знімання вершків» – прагнення за рахунок експлуатації національних економічних ресурсів, дешевої робочої сили та шляхом малих інвестицій швидко отримати великі прибутки і покинути ринок праці [4, с. 12].

Взагалі ж діяльність транснаціональних корпорацій не тільки скорочує зайнятість, але й змінює її структуру. Існуюча тенденція: дослідницька та науково-технічна робота, що вимагає кадрів з високою кваліфікацією, зосереджується на «материнських» компаніях, а виробнича робота – на «дочірніх» підприємствах, – у довгостроковому плані призводить до декваліфікації робочої сили в країні [4, с. 6]. Крім того, соціальну напругу в суспільстві створюють інтенсифікація праці, нові форми зайнятості (тимчасові контракти, гнучкий графік роботи, надомна праця тощо) [4, с. 13].

З огляду на вищезазначене, можливо зробити проміжний висновок, що в умовах нерівноваги та нестійкості соціально-економічного розвитку та системної невизначеності глобалізаційних викликів та ризиків, державна політика стосовно ТНК має спрямовуватись на регулювання діяльності транснаціональних корпорацій для досягнення національних інтересів та захист інтересів працюючих на даних підприємствах. Корисним є досвід Західної Європи, де підприємства транснаціональних корпорацій інтегруються (асимілюються) в існуючі національні системи колективно-договірного регулювання трудових відносин.

Так, Президент Центру європейських досліджень при Гарвардському університеті С. Хоффман зазначає: «Можливо, ми перебуваємо в ситуації європейського національного капіталізму XIX століття, до того як держави почали його регулювати й усвідомлювати, що навіть стурбований прибутками капіталіст має часом опікуватися своїми працівниками, забезпечувати їм прийнятний рівень заробітної плати. Нічого подібного у глобальному вимірі поки що немає» [4, с. 107–108].

Щодо заходів на національному регіональному ринку праці, заслуговують на увагу пропозиції, вироблені фахівцями ООН: збільшення числа робочих місць з упором на створення робочих місць, що вимагають високого та достатнього рівня освіченості робочої сили; постійне підвищення кваліфікації працівників, особливо шляхом навчання некваліфікованих працівників, за допомогою професійної підготовки, поширення технічних знань без відриву від виробництва і забезпечення гнучкості навиків, необхідних для зміни місця роботи; зберігання розумних норм виплати компенсацій, мінімальної заробітної плати, прийнятих стандартів і прав в сфері охорони праці [8, с. 90-91].

Таким чином, на нашу думку, щоб отримати соціальні здобутки на національному ринку праці в умовах системної невизначеності глобалізаційних викликів та ризиків необхідно поставити перед собою наступні завдання: поліпшувати прогнозування зайнятості і тенденцій розвитку ринку праці, удосконалювати статистику і механізм взаємного обміну інформацією між державами з метою своєчасного прийняття заходів; прискорити в рамках створеного загального ринку праці усунення дискримінації трудових мігрантів, поліпшення умов їх праці та життя; боротися зі структурними і регіональним безробіттям і напівбезробіттям; підвищувати професійну мобільність робочої сили, удосконалювати і наближувати системи

професійного навчання, розвивати загальну державну політику у цій сфері; залучати до економічного життя працівників з низьким рівнем кваліфікації, що мають обмежені можливості або бажання підвищити цей рівень.

Література.

1. Гражевська Н. І. Економічні системи глобальних змін. – К.: Знання, 2008 – 431 с.
2. The Global Competitiveness Report // <http://www.weforum.org>.
3. Волкова О. В. Ринок праці. Навчальний посібник. – К. Центр літератури, 2007. – 624 с.
4. Колот А. М. Соціально-трудова відносина: теорія і практика регулювання: Монографія. – К.: КНЕУ, 2003. – 230 с.
5. Пухлій В. Г. Соціальні наслідки глобалізації в Україні. – К.: Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади, 2004. – 22 с.
6. Соколенко С. І. Глобальные рынки XXI столетия. Перспективы Украины. – К., 1998. – С. 485.
7. Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2005. – 252 с.
8. Доповідь про розвиток людини за 1999 рік. – Нью-Йорк, ПРООН.